

UOT 37.0

Rafael Mail oğlu Əliyev,
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin baş müəllimi

SULTAN MƏCID QƏNİZADƏNİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Рафаэль Маил оглы Алиев,
старший преподаватель
Азербайджанского Государственного Университета Нефти и Промышленности

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ СУЛТАНА МЕДЖИДА ГАНИЗАДЕ

Rafael Mail Aliyev,
Senior lecturer at
Azerbaijan State University of Oil and Industry

VIEWS S.M. GANIZADE ABOUT LINGUISTICS

Xülasə: Sultan Məcid Qənizadə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəni mühitində xüsusi rol oynamış şəxsiyyətlərdəndir. Böyük ədibin zəngin yaradıcılığında mühüm bir hissəni dilçilik görüşləri təşkil edir. S.M. Qənizadənin dilçilik görüşləri, pedaqoji fəaliyyəti, yaradıcılığı, yazdığı elmi-publisistik məqalələr bütünlükdə dilçiliyin problemlərinin həllinə hesablanmışdır. Mövcud bədii nümunələrdə, dərslərdə özünü göstərən əcnəbi sözlərin çoxluğu, qəliz, anlaşılmaz cümlələrin, ifadələrin işlənməsi, dilin təmizliyi və s. haqqında mülahizələr onun elmi-publisistik məqalələrinin əsas qayəsini təşkil edirdi.

Açar sözlər: *S.M. Qənizadə, anadilli dərsləklər, ərəb əlifbası, Azərbaycan dili, alınma sözlər, dil saflığı*

Резюме: Султан Меджид Ганизаде – личность, сыгравшая значимую роль в культурной сфере Азербайджана конца XIX начала XX века. Большую часть творчества великого литератора составляют лингвистические взгляды. Взгляды на языковедение, педагогическая деятельность, творчество, научно-публицистические статьи С.М. Ганизаде в целом были направлены на решение проблем лингвистики. Мнения о существующих литературных образцах, наличие множества иностранных слов в учебниках, использование сложных, непонятных предложений и фраз, чистоту языка и др. Составляли основу его научно-публицистических статей.

Ключевые слова: *С.М. Ганизаде, учебники родного языка, арабский алфавит, Азербайджанский язык, заимствованные слова, чистота языка*

Summary: Sultan Majid Ganizade is a person who played a significant role in the cultural sphere of Azerbaijan in the late XIX-th and early XX-th centuries. Views on linguistics make up a significant part of the work of the great writer. Views on linguistics, pedagogical activity, creativity, scientific and journalistic articles of S.M. Ganizade as a whole were aimed at solving the problems of linguistics. Views on existing literary samples, the presence of many foreign words in textbooks, the use of complex, incomprehensible sentences and phrases, the purity of the language, etc. formed the basis of his scientific and journalistic articles.

Key words: *S.M. Ganizade, native-language textbooks, Arabian alphabet, the Azerbaijan language, speech culture, purity of language*

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycanın ictimai - mədəni həyatında böyük zənginliklərlə səciyyələnir. Bu dövrlərdə maarifçi ziyalı mühitinin apardıqları mədəni hərəkət xalqın maariflənməsinə, mədəni səviyyənin yüksəlməsinə, dil məsələlərinin, əlifba probleminin həllinə hesablanmışdır. R. Əfəndiyev,

S.M. Qənizadə, Yusif Əfəndizadə, Məhəmməd Hadi, Əli Ülvi, Camo bəy Aciz Şirvani, Məhmədtağı Sidqi, İsmayıl Həqqi, Ağabəy İsrəfilbəyov, Fərhad Ağazadə, Qafur Rəşad Mirzəzadə və başqaları kimi onlarla böyük ziyalı nəslə məhz bu dövrün zənginliyində mühüm rol oynamış, elmimizə, mədəniyyətimizə töhfələrini ver-

mişlər. Azərbaycan maarifinin “sönməz çırağı” hesab edilən Sultan Məcid Qənizadə də öz gərəklili və əhatəli işləri ilə bu böyüklərin sırasında əbədi olacaq əsərlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Görkəmli maarifçi Sultan Məcid Qənizadə elmi-publisistik məqalələrində qaldırdığı problemlər mühitin ehtiyacından, həlli aktual olan məsələlərin gərəkliliyindən doğmuşdur. Onun ana dili ilə bağlı fikir və mülahizələri bütünlükdə məzmunu, ruhu ilə millətin oyanışına hesablanmışdır. S.M. Qənizadənin pedaqoji fəaliyyətində, elmi-publisistik məqalələrində mühüm bir hissəni dil məsələləri, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması gərəkliliyi tuturdu. Onun ana dilinin təmizliyi, yeni tipli məktəblərin yaradılması, dərslərin hazırlanması, şagirdlərin təhsilə yiyələnməsinin aktual problemləri, əlifba məsələsi və s. ilə bağlı mülahizələri bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində maarifçi ziyalı mühitinə apardıqları mədəni hərəkət xalqın maariflənməsinə, dil məsələlərinin, əlifba probleminin həllinə hesablandıqı üçün bütünlükdə ictimai-mədəni sferanı əhatə edirdi. Hətta mövcud problemlərin həllində bəzən ciddi fikir ayrılıqları, yanaşma fərqlilikləri də özünü göstərməsinə baxmayaraq, əsas olan problemin çözülməsi, milli oyanışın başlaması idi. Məhz ona görə də görkəmli ədəbiyyatşünas F. Köçərli XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərini “Azərbaycan intibahının sübh çağı” kimi qiymətləndirirdi. “S.M. Qənizadənin 1887-ci ildə həmkarı və dostu H. Mahmudbəyovla birlikdə açdığı “rus-müsəlman” məktəbi bütün Rusiya müsəlmanları coğrafiyasında, o cümlədən Qafqaz və Azərbaycanda milli dildə başlanan yeni tipli təhsil və məktəb işinin başlanğıcı, müasir dünyaya inteqrasiyaya yönəlmiş “üsuli-cədid” hərəkatının böyük hadisəsi idi.

Əqidə dostlarının təşəbbüsündən sonra tədricən “rus-müsəlman” məktəblərinin sayı artdı, şəbəkəsi genişləndi, məktəblərdə ana dilinin tədrisində mühüm yeniliklər baş verdi, milli dilin tədrisində mövqeyi tədricən genişləndi və möhkəmləndi. Bu isə öz növbəsində milli ruhlu və əqidəli, vətən və xalq mənafeyini düşünən, bu yolda çalışan ziyalıların sayının artmasına, milli oyanışın qanad açmasına səbəb oldu” (6, s. 12). Onun bir-birinin ardınca mətbuat səhifələrində çıxan “İdarəyə məktub” (Həyat” qəzeti,

Bakı, 1905, 10 iyun), “Hansı dil ilə yazmalı” (Həyat” qəzeti, Bakı, 1905, 10 noyabr), “Bir para mətləblər” (Həyat” qəzeti, Bakı, 1905, 13 noyabr), “Təəssüf” (İrşad” qəzeti, Bakı, 1906, 21 aprel), “Körpə uşaqlar tərbiyəsi” (“Rəhbər”, 1906, № 3, s.2-3), “Müsəlmanlar üçün kitab nəşri haqqında” (“Tərəqqi” qəzeti, 1909, 24 iyun), “Körpə uşaqların tərbiyəsi” (“Füqəra füyuzatı” jurnalı 1921, № 3, s. 22-27), “Sabir haqqında kiçik bir xatirə” (“Ədəbiyyat qəzeti”, 1936, 16 iyul), “Lügəti-türki və rusi” (Bakı, Birinci yoldaşlıq nəşriyyatı mətbəəsi, 1904, 146 s.) və s. əsərləri aktuallığı, qaldırılan problemlərin gərəkliliyi ilə mühüm önəm kəsb edir.

Görkəmli maarifçi ədibin fəaliyyətində ana dilinin saflığı qeydinə qalmaq, xalqın başa düşəcəyi əsərlər yazmaq, əcnəbi sözlərdən imkan daxilində az istifadə etmək, yeni dünya-görüşlü kadr hazırlığına üstünlük vermək, orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını hazırlamaq kimi məsələlər üstünlük təşkil edirdi. Çünki bu maarifpərvər ziyalı yaxşı bilirdi ki, “bir millətin malını, dövlətini və hətta vətəninə əlindən alsan ölüb itməz, amma dilini alsan, yox olar və ondan bir nişan qalmaz” (2, s. 292). S.M. Qənizadə də məhz bu əsaslı işlərin həlli üçün məktəbdarlıq məsələlərinə xüsusi önəm verir, əlifba məsələsinin həlli zəruriliyini tez-tez vurğulayır, lüğət yaratmada fəal iştirak edir, nitq normalarının müəyyənəlməsi üçün əlindən gələni əsirgəməzdi. Uzun əsrlər boyu tədrisin ərəb dilində aparılması, mollaxana və mədrəsələrdə dini elmlərin öyrədilməsi, ərəb qrafikası ilə yazıların yazdırılması və s. məsələlər böyük problemlər doğururdu. Məhz bu səbəbdən də S.M. Qənizadə XX əsrin əvvəllərində “Hansı dildə yazmalı” adlı məqalə ilə mətbuat səhifələrində çıxış etdi (4).

Bu məqalə sırf reallığa hesablanmışdır. Çünki artıq ərəb qrafikalı əlifba bütün problemləri ilə üzdə idi və Azərbaycan dilinin imkanlarını tamlıqla əks etdirmirdi. Məhz bu səbəbdən də mövcud vəziyyətdə problemlərin aradan qaldırılması üçün ciddi hərəkət başlamışdı. Ərəb, fars, rus və fransız dilli ziyalı qrupları tədris, əlifba, dünyəvi elmlər məsələsində fikir ayrılıqlarında görünürdülər. S.M. Qənizadə həmin dövrdə Əhməd bəy Ağayevin redaktoru olduğu Həyat qəzetinin 78-ci sayında “Dil müşküləti” adlı məqalə yazdı. Maarifpərvər ziyalı yaxşı bilirdi ki, dilin saflığı bütün vəziyyətlərdə ən

ümdə olandı. Ərəb, fars dillərindən gəlmə sözlərin çoxluğu, eləcə də Avropa dillərindən gələn sözlərin yeni şəraitdə artan istiqamətdə getməsi özlüyündə ciddi çətinliklər yaradır. Ona görə də imkan daxilində dilin öz potensialından istifadə etməklə yeni sözlərin yaranmasına üstünlük verilməsini əsas sayırdı. “Kitab işində hər bir şərt-dən əvvəl dilin asan və vazeh olmağına diqqət edilməlidir. Vala aşna olmadığımız ləhcə və ya şivə ilə əda olunan məktəblərdən əksər ovqatimilli hasil etmək olmur və əgər olursa da, çox kəndilik və bəsilik ilə olur. Belə surətdə məktəb özü nə payədə gözəl olursa da, amma sətirlər arasında məni rəştisi paralandıqda həvəsimiz pozulur və məktəbi axıraca oxumağa rəğbətimiz qalmayıb biixtiyar etiraz edirik” (4).

XIX əsrdə Avropa təhsilli ziyalılar, Qori Müəllimlər Seminariyasının məzunları, eləcə də Rusiyanın ayrı-ayrı şəhərlərində təhsil görmüş gənclər dini təhsillə bütün məsələləri həll etməyin çətinliyini görüb dərk edir və yeni tipli məktəblərin yaradılmasını, dərslərin yazılmasını, xalqın maariflənməsini ən ümdə məsələ kimi qaldırırdılar. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığından nümunələrin dərsliyə gətirilməsini, anadilli bədii mətnlərin mənimsədilməsini əsas olan kimi qeyd edirdilər. Eyni zamanda əfsanə, rəvayət, nağıl, dastan, tapmaca, atalar sözü və məsəl, bayatı, nəğmə və s. nümunələrinin şagirdlərə mənimsədilməsini ardıcılıqla vurğulayırdılar. Belə nümunələr şagirdlərin dilinin inkişafına, aydın, səlis danışmasına, asanlıqla başa düşməsinə və marağına hesablanırdı. S.Ə.Şirvaninin, M.Mahmudbəyovun, F.Köçərlinin, A.Şaiqin, M.Şahtaxtlının, S.M.Qənizadənin və başqalarının hazırladıkları dərsləklər və əlavə vəsaitlər bunun göstəricisidir.

Onlar klassik ədəbiyyatın, xalq şeiri nümunələrinin dilin inkişafında, nitq mədəniyyətinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynadığını vurğulayırdılar. Bunların hamısı zamanın və mühitin reallığına, dünyada gedən yeniləşmə prosesinin qoyduğu zərurətdən irəli gəlirdi. Çünki artıq bütünlükdə dünyada gedən prosesləri dərk edən S.M.Qənizadə həm sələfləri, həm də müasirləri ilə etnosun milli oyanışı, maariflənməsi, geriliklərin aradan qaldırılması üçün böyük mücadiləyə başlamışdır. Avropa mühitini dərindən öyrənmiş və Almaniyanın Fransanın universitetlə-

rində təhsil alıb orada dilçilikdən mühazirələr oxumuş M.Şahtaxtlı “Türkcəmizi həqiqətdə türkcə etmək” məqaləsində dilin saflığı və təmizliyi məsələsini bir problem olaraq qaldırırdı. “Avropa dilləri əcnəbi isimlər ilə doludur. Amma onlar heç vaxt ismi mütəlliq olduğu dilin qaydası ilə cəmləndirməyib öz dillərinin qaydası ilə cəmləndirirlər. Məsələn, “din” sözünün mənasını əda edən kəlmə türklərdə ərəb sözü olduğu halda, farslarda latın sözüdür (religiya). Biz türkcə “din” kəlməsini ərəb qaydası ilə cəmləndirib “ədyan” deməyi caiz bilirik. Onlar isə “religiya” kəlməsini latın qaydası ilə cəmləndirməyi caiz görməyib öz dilləri qaydasınca cəmləndirirlər. Ruslar deyil, hamı mədəni millətlər belədir. Ərəblər belə həmin qaydaya riayət etmişlər” (1).

Göründüyü kimi, böyük maarifpərvər ziyalının fəaliyyətində Azərbaycan dilinin saflığı, başqa dillərdən alınma sözlərin işləklik vəziyyəti özünün ifadəsini tapır. S.M.Qənizadə ona görə də bütün təhlillərdə “filhəqiqə dil məsələləri ən zəruri məsələlərdən birisidir” söyləyirdi. Hətta bu məsələdə kitab problemini, ana dilində dərslək, dərs vəsaiti, metodik vəsait məsələlərini qaldırırdı. Xüsusi olaraq vurğulayırdı ki, “a kişi, elə dil ilə yazırlar ki, oxuyanda adamın dişləri tökülür... bunu öz dilimizlə yazsınlar ki, xalq oxuyub mətləb anlasın” (4). H. Zərdabi, S.Ə. Şirvani, M.Ə. Rəsulzadə, M. Şahtaxtlı, İ. Qasprinski, C. Məmmədquluzadə, F. Köçərli, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev arasında gedən yazışmalarda, fikir ayrılıqlarında məhz dil sadəliyi, aydın, səlis bədii mətnlərin dərsləklərə gətirilməsi məsələsi əsas səbəb idi.

Düzdür, bu mübahisələrdə bir istiqamət ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, Azərbaycan dilinin incəliklərini, səs sistemini özündə təfərrüatı ilə əks etdirib-ətdirməməsi problemi idi. Mübahisələrdə ərəb əlifbasının saxlanması məsələsi də vardı. Əsas kimi o göstərilirdi ki, Şərq mədəniyyətinin min illik nümunələri bu dildə, bu əlifbadadır. Müqəddəs kitabımız “Quran” ərəb əlifbası ilə yazılmışdır. Bu fikrin tərəfdarları İsmayıl bəy Qasprinski, Abusufiyan Akayev, Mir Möhsün Nəvvab və başqaları idi. İkinci qrup ərəb əlifbasının təkmilləşdirilməsi təklifi ilə çıxış edirdi. M.Şahtaxtlı, H.Sanlı, S.Ağamalıoğlu, Ə.Ağayev və başqaları idi ki, bunların da böyük əksəriyyəti sonrakı mərhələdə bütünlükdə əlifbanın latın qrafikası ilə əvəzlənməsini

irəli sürüdürlər. Üçüncü qrup sırf latın qrafikalı əlifbaya keçmək ideyasının tərəfdarları idi.

S.M. Qənizadə də məhz öz fəaliyyətində bütün müstəvilərdə yeniləşmə mövqeyində dayanırdı. “Dil müşkülü” məqaləsində mövcud problemlərin həllini “qapaq və örtüyün atılması” kimi vurğulayır. “Arzu edərdim ki, qəzetə intişar edən mühərrirlərimiz və ya qəzetə oxuyan qardaşlarımız haqəza ədəbiyyat və maarifə baş aparan əhli-təməddün yoldaşlarımız ittifaqən bu məsələnin həll olunmasına səy və himmət göstərsinlər. Zira ki, xah qəzetə işi və xah qeyri-maarif və tədris məsələləri nə payədə uca mərtəbədə qoyulsa, yenə dil məsələsi onların üstünə qapaq və örtük olduqda hamusundan fəvq hamusun biləkəsliyə çulğalayır. Bu zorluca mətləb qövlədən fəle keçməsi öz əzəmətinə müvafiq artıcaq zor istiyorsa da, amma zorluca mətləbdən əzəmətləcə nəticə gözlədiyimizdə əhli-təməddün qardaşlar millət eşqinə qeyrət göstərüb təsəvvür versələr, şayedir” (4). Burada ən ciddi məsələlərdən birisi geniş coğrafiyanı əhatə edən türk xalqlarının anlama biləcəyi bir dilin, “ümumi ədəbi dili”nin yaradılması idi. XX əsrin əvvəllərindəki ziyalı mühitini düşündürən bu problem, orta qədim dil yaratmaq düşüncəsi mühitdə birmənalı qarşılanmırdı. Məsələn, “Molla Nəsrəddin”çilər Azərbaycan xalqının dil bazası əsasında ümumi ədəbi dil yaratmaq ideyasını irəli sürüdürlər. “Füyuzat”çılar isə ayrı-ayrı türk xalqlarını birləşdirmək üçün orta qədim dil ideyasını irəli sürüdürlər.

S.M. Qənizadə bu problemin çətinliyini və reallaşmasının mümkünsüzlüyünü real faktlardan çıxış etməklə göstərirdi. S.M. Qənizadənin dil məsələləri ilə bağlı qənaətləri sırf reallığa, faktlara və müasirlərinin yanaşmalarına münasibətə hesablanmışdır. O, həmmüasirlərini sadə, aydın, səlis Azərbaycan dilində yazmağa çağırırdı.

“Vətən balalarının taleyi naminə” gərəklil işlər görməyə səsləyirdi. Ərəb, fars dilindən gəlmə sözlərlə, Osmanlı ləhcəsindən istifadə ilə kitabları ağırlaşdırmağın qəti əleyhinə çıxırdı. Məsələn, A.Surun “Məktəblərdə türk dili” (“Həyat” qəzeti, Bakı, 1905, 13 və 25 oktyabr) məqaləsindəki qaldırılan problemləri şərh edir və ona fəal münasibətini bildirirdi. Görkəmli maarifçi “Tiflis – 24 iyul” sərəlvhəli məqaləsində (“Həyat” qəzeti, Bakı, 1905, 29 iyul) xüsusi olaraq vurğulayırdı: “Xah rus, xah əcnəbi millətlərin pişrov pedaqoqları (yəni ədibləri) ittifaqı bu təsəvvüdədir ki, əbnayi-millətin tərbiyəsi əvvəlinci gündən öz ana dilində ola gərəkdir. Tərbiyə işində ana dilinin fəvq və mənəfəti hər bir işdən fəvq olduqda hər bir cəhətlə ana dilinin rəvnəqi millətin tərəqqisinə bəis olur” (5). Bütün bunlar, eləcə də “İstilahı-Azərbaycan”, “Kilidi-ədəbiyyat”, “Lüğəti-türkü və rusi”, “Əlifbayi-mütəhərrikə” və s. əsərləri Azərbaycan dilinin problemlərinə, mövcud çatışmamazlıqların aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Problemın aktuallığı. S.M. Qənizadənin elmi-publisistik məqalələri XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində mədəni mühitin problemlərini, ana dili məsələsinin aktuallığını, əlifba məsələsini, tədrisdəki mənzərəni öyrənmək üçün əsaslı material verir.

Problemın elmi yeniliyi. S.M. Qənizadənin elmi-publisistik məqalələrinin öyrənilməsi maarif-pərvər ziyalının mədəni mühitdə yerini, həmin dövrün problemlərini, latın qrafikalı əlifbanın meydana gəlməsi zərurətini və s. öyrənmək üçün əsaslı mənbədir.

Problemın praktik əhəmiyyəti. Görkəmli maarifçi ziyalı S.M. Qənizadənin pedaqoji fəaliyyəti, yeni tipli məktəb yaratması, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi sahəsində ciddi və qətiyyətli mövqə nümayiş etdirməsi, dil saflığı uğrunda apardığı mücadilə bütün dövrlər üçün örnəkdir.

Ədəbiyyat

- 1.Şahtaxtı M. Türkcəmizi həqiqətdə türkcə etmək. “Yeni yol”, 1923, 28 oktyabr, № 33.
- 2.Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərb. SSR E A nəşriyyatı, 1963, s. 292.
- 3.Sur A. Məktəblərdə türk dili. “Həyat” qəzeti. Bakı, 13 və 25 oktyabr 1905.
4. Qənizadə S. Hansı dil ilə yazmalı. “Həyat” qəzeti, Bakı, 10 noyabr 1905.
5. Qənizadə S.M. “Tiflis – 24 iyul” sərəlvhəli məqaləsində. “Həyat” qəzeti, Bakı, 29 iyul 1905.
- 6.Məmmədova G. Pedaqoji irsimizdən: Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, Elm və təhsil, 2015.

E-mail: adnsu61@mail.ru

Rəyçi: *filol.ü.elm.dok.,prof. A.Ağayeva*

Redaksiyaya daxil olub: 03.02.2021